

Bartłomiej Biskup*

Portret wyborców AD 2019. Zmiany w preferencjach elektoratów partyjnych w Polsce

Voter's portrait AD 2019.
Changes in Partisan Electorates Preferences in Poland

STUDIA I ANALIZY

Słowa kluczowe: wybory parlamentarne, wyborcy, profil wyborców, elektoraty partyjne, zachowania wyborcze

Keywords: parliamentary elections, voters, voter's profiles, partisan electorates, voter's behaviour

Abstrakt: W artykule przeanalizowano profile wyborców polskich ugrupowań politycznych w wyborach parlamentarnych 2019 roku oraz przepływy wyborców i zmiany w głosowaniu w poszczególnych grupach socjodemograficznych. W pierwszej części przeanalizowano, jak głosowali Polacy w wyborach parlamentarnych 2019 roku w podziale na różne grupy wyborców. W drugiej analizowano przepływy wyborców pomiędzy partiami politycznymi w wyborach parlamentarnych i prezydenckich 2015 roku oraz w wyborach do Parlamentu Europejskiego w 2019 roku, a wyborami parlamentarnymi 2019 roku.

Abstract: In the article profiles of polish political parties electorates in parliamentary election 2019 was analysed, as well as flows of voters and changes in voting in different sociodemographic groups. In the first part was analysed how the Poles voted in parliamentary elections 2019 by the division of different groups of electorate. In the second part was analysed flow of voters between different political parties in the parliamentary and presidential elections in 2015 and in the EU parliamentary elections in 2019 and parliamentary elections 2019.

* ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3270-2694>, doktor, Katedra Socjologii Polityki i Marketingu Politycznego, Wydział Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych, Uniwersytet Warszawski.

Wprowadzenie

Ostatnie lata są czasem licznych wyborów – a co za tym kampanii – a także przemian na polskiej scenie politycznej. W ciągu zaledwie czterech lat Polacy szli do urn pięć razy. W tym czasie powstało kilka nowych ugrupowań politycznych, dynamicznie zmieniały się zarówno koalicje, jak i preferencje wyborcze. Oznacza to również zmiany w decyzjach wyborczych i preferencjach Polaków, które warto przeanalizować. Liczni autorzy wskazują na wagę zachowań wyborczych i preferencji politycznych¹, powodowanych różnymi czynnikami, takimi jak na przykład przynależność grupowa², czy identyfikacja psychologiczna lub partyjna³. Jednym z ważniejszych czynników jest również partycypacja polityczna, a zwłaszcza partycypacja wyborcza⁴. Istotna jest również strukturyzacja elektoratu⁵.

Niniejsza praca ma na celu przedstawienie dynamiki zmian profili wyborców z wyborów parlamentarnych 2019 r. w porównaniu z poprzednimi wyborami parlamentarnymi i prezydenckimi w 2015 roku oraz z wyborami do Parlamentu Europejskiego 2019 roku. W pierwszej części porównano profil wyborców w wyborach parlamentarnych w latach 2015 i 2019 w oparciu o dane demograficzne. W drugiej dokonano opracowania przepływu elektoratów pomiędzy partiami w poszczególnych wyborach. Istotne stają się zatem pytania: na ile rzeczywiście partia rządząca zwiększyła swój stan posiadania w bazie wyborców i kosztem jakich innych partii się to stało; jakie grupy wyborców zmobilizowała nowa w Sejmie Konfederacja; jakie grupy elektoratu stały z zmianami preferencji partyjnych. Artykuł opiera się na badaniach *late poll* firmy IPSOS wykonanych przed lokalnymi wyborczymi na wspólne zlecenie największych stacji telewizyjnych w Polsce w 2015 i 2019 roku.

¹ M. Potz, *Czy wybory umożliwiają artykulację preferencji politycznych?*, «Studia Politologiczne» 2011, vol. 37.

² S.M. Lipset, S. Rokkan, *Osie podziałów, systemy partyjne oraz afiliacje wyborców*, [w:], J. Szczupaczyński (red.), *Elity, demokracja, wybory*, Warszawa 1993, s. 97.

³ W. Jednaka, *Zachowania wyborcze*, [w:] A. Antoszewski, W. Herbut (red.), *Encyklopedia politologii*, t. 3, Kraków 1999, s. 328; E.M. Marciniak, *Caprari i Zimbarða koncepcja dopasowania preferencji politycznych. Praktyczne implikacje*, «Studia Politologiczne» 2011, vol. 22.

⁴ J. Ziółkowski, *Partycypacja polityczna/uczestnictwo polityczne*, [w:] M. Karwat, J. Ziółkowski (red.), *Leksykon pojęć politologicznych*, Warszawa 2013, s. 215–218.

⁵ R. Herbut, *Elektorat*, [w:] A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii*, Wrocław 1999, s. 111–112.

W wyborach parlamentarnych 2019 zdecydowanie zwyciężyło Prawo i Sprawiedliwość z najwyższym wynikiem ze wszystkich partii w politycznych po 1989 roku – 43,6%. Druga była Koalicja Obywatelska – 27,4%, trzeci Sojusz Lewicy Demokratycznej, zawierający w sobie koalicję partii lewicowych – 12,4%, a następnie Polskie Stronnictwo Ludowe – 9,1% i Konfederacja – 6,4%. Pozostałe ugrupowania ze względu na małą reprezentatywność (łącznie 1,1% poparcia w skali kraju), nie zostały ujęte w analizie.

Profil demograficzny – analiza porównawcza wyników wyborów parlamentarnych w latach 2015 i 2019

Wykres 1. Poparcie dla partii politycznych w wyborach parlamentarnych 2015 i 2019 roku w grupie wiekowej 18–29 lat

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IPSOS.

Na przestrzeni czterech lat PiS zanotowało podobne poparcie wśród najmłodszych wyborców. Nieznacznie zyskała natomiast KO, porównując zsumowane wyniki PO i Nowoczesnej z 2015 r.⁶Najwięcej zyskały partie lewicowe pod szyldem SLD, najwięcej zaś stracił Kukiz'15, który w 2015 r. był drugą siłą wśród najmłodszych, a w 2019, startując wspólnie z PSL, nie zdołali zdobyć nawet co dziesiątego młodego wyborcy.

PiS znacznie zwiększyło swój elektorat w grupie wyborców między 30 a 39 lat – z 30,6% do 36,9%, KO – straciła z 34,6% do 29,9%. Nieznacz-

⁶ Dla lepszego zobrazowania przepływow wyborców, elektoraty Platformy Obywatelskiej i Nowoczesnej z 2015 roku zsumowano i porównano do wyników Koalicji Obywatelskiej lub Koalicji Europejskiej z 2019 roku, powstałych jako koalicje lub po połączeniu tych ugrupowań politycznych. Podobnie do elektoratu Konfederacji porównano wcześniejsze wyniki partii Korwin, dla elektoratu SLD zsumowane wyniki Zjednoczonej Lewicy i Razem, a dla elektoratu PSL wyniki PSL i Kukiz'15.

nie zyskało SLD (z 11,4% na 12,9%), a PSL, które połączyło w 2019 r. siły z Kukiz'15, uzyskało w 2019 roku wspólnie wynik gorszy (10,5%), niż sam Kukiz'15 cztery lata wcześniej (12,6%). Straty innych ugrupowań przełożyły się na wynik Konfederacji, która w tej grupie zyskała prawie dwukrotnie (z 4,8% do 8,2%).

W kolejnej grupie wiekowej wyborców między 40 a 49 lat PiS zwiększyło swój elektorat o ponad 2 p.p. (z 38,7% w 2015 do 41,0% w 2019 roku). KO ponownie minimalnie straciła (z 34,0% na 31,8%), a zyskały partie lewicowe pod szyldem SLD (z 10,5% na 12,1%). Podobnie w przypadku elektoratu głosującego na Korwina w 2015 i Konfederację cztery lata później. Tutaj zysk procentowo był największy, bo z 2,6% na 4,1%. Porównując wyniki Kukiz'15 i PSL sprzed czterech lat, w ostatnich wyborach – znów straciły (z 13,6% na 9,9%).

Podobnie jak w przypadku wcześniej analizowanych grup wiekowych, również w grupie 50–59 lat PiS zwiększyło swój elektorat (z 47,1% do 51,2%), natomiast główny rywal tego ugrupowania – KO – straciła z 29,0% do 26,3%. Niewielkie straty w tej grupie zanotowało PSL (11,1% w 2015 roku i 9,4% w 2019 roku) straciło nieznacznie, oraz ugrupowania lewicowe spod szyldu SLD (z 10,5% na 9,5%). Z 1,8% do 2,8% po raz kolejny zyskała Konfederacja.

W najstarszej badanej grupie wyborców, powyżej 60 lat PiS ponownie zwiększyło elektorat, zdobywając najwyższe wśród wszystkich grup poparcie wśród osób najstarszych (z 48,7% do 55,8%). Zyskała również Konfederacja (z 0,6% do 1,1%). Pozostałe ugrupowania straciły wśród najstarszych wyborców. Najwięcej strat poniosła KO – z 31,9% do 25,2%, mniejsze osłabienie zanotowały SLD – z 11,1% do 10,4% oraz PSL z 7,1% do 6,9%.

Wykres 2. Poparcie dla partii politycznych w wyborach parlamentarnych 2015 i 2019 roku w grupie kobiet

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IPSOS.

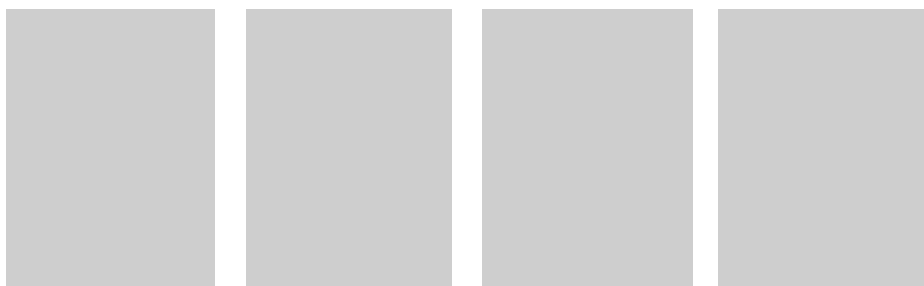
Wykres 3. Poparcie dla partii politycznych w wyborach parlamentarnych 2015 i 2019 roku w grupie mężczyzn

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IPSOS.

Wśród kobiet, podobnie jak w 2015, cztery lata później zwyciężyło PiS i jego elektorat w tej grupie zwiększył się. Zyskało również SLD i Konfederacja. KO i PSL – straciły. Także wśród mężczyzn PiS zwyciężyło i zwiększyło znacznie swój elektorat. Połączone w KO Nowoczesna i PO straciły, podobnie jak Kukiz’15 i PSL, które wystartowały pod szyldem tego drugiego podmiotu. Przemianowany na Konfederację Korwin zwiększył swoje poparcie wśród mężczyzn. W obu grupach zatem te same ugrupowania zwiększyły swoje zyski i straty, co prowadzi do konstatacji, że obie płcie podobnie zmieniły swoje poparcie i przeniosły je częściowo z KO, Kukiz’15 i PSL na pozostałe ugrupowania.

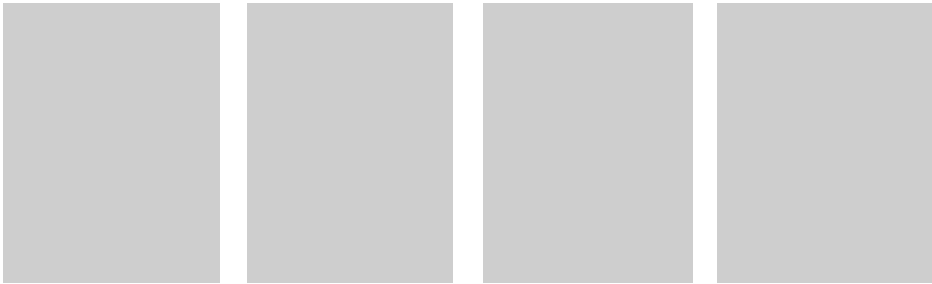
Wykres 4. Poparcie dla partii politycznych w wyborach parlamentarnych 2015 roku według wykształcenia

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IPSOS.

W porównaniu do wyborów parlamentarnych w 2015 r., cztery lata później PiS zwiększyło swój elektorat w prawie każdej grupie, jeśli chodzi o wykształcenie. Nieznacznie partia straciła głosy wśród osób o wykształceniu licencjackim i wyższym. Najwięcej, aż 11 punktów procentowych, zyskała u osób z wykształceniem zasadniczym zawodowym. KO uzyskała

Wykres 5. Poparcie dla partii politycznych w wyborach parlamentarnych 2019 roku według wykształcenia

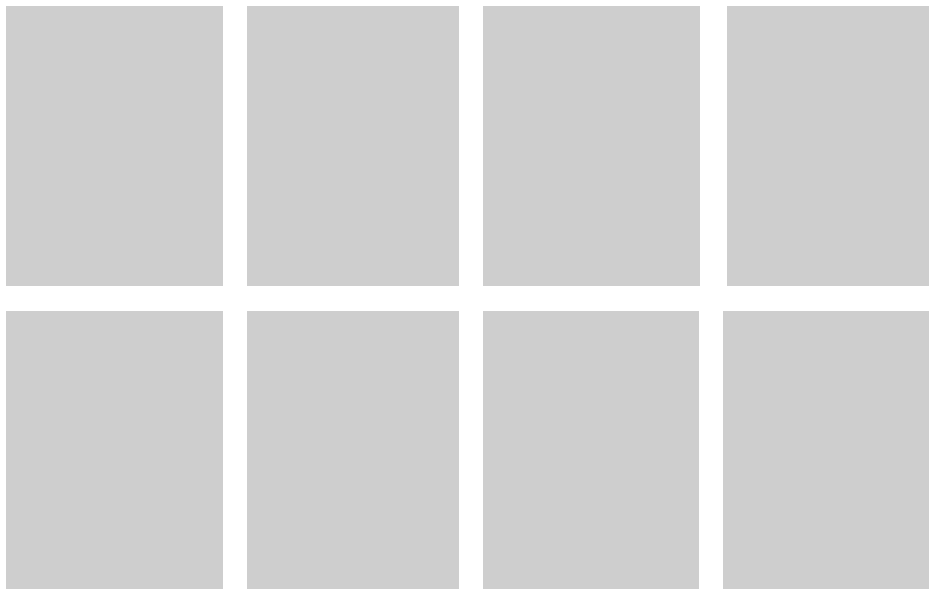

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IPSOS.

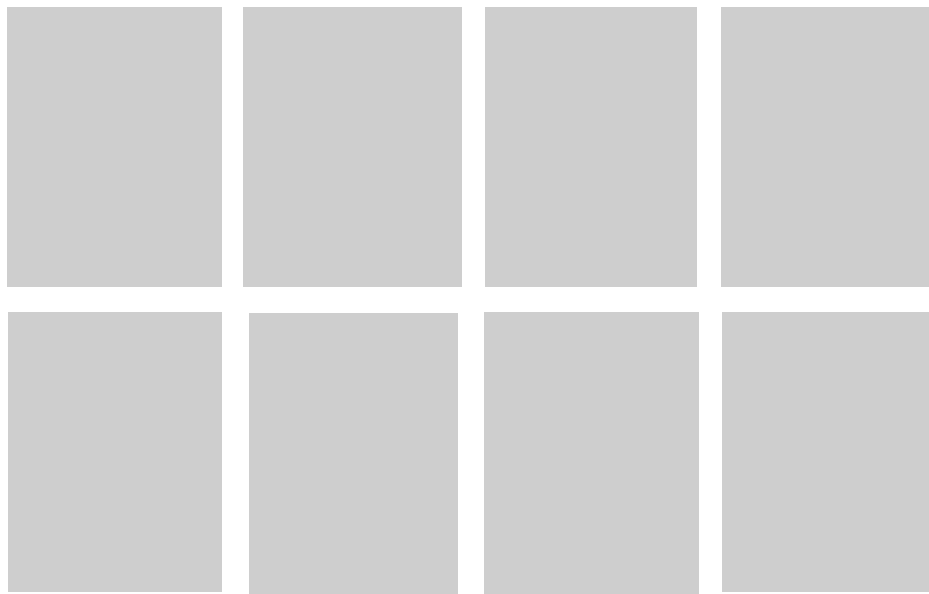
gorszy wynik niż PO startując samodzielnie w 2015 wśród osób o wykształceniu podstawowym i zasadniczym zawodowym. W grupie wyborców z wykształceniem średnim i pomaturalnym, sumując wyniki PO i Nowoczesnej z 2015 r., KO również straciła. W 2019 KO była najczęściej wybierana wśród osób z wykształceniem licencjackim i wyższym. W 2019 r. PSL otrzymało w każdej z grup podobne poparcie. W porównaniu z wynikami samego PSL w 2015 r. – nastąpił wzrost. Zważając na fakt, że w 2019 oprócz PSL pod jego szyldem startował też Kukiz’15, to przy zsumowaniu ich wyników w każdej z grup w 2015 r., doszło do spadku poparcia. Podobnie w przypadku SLD, pod którego szyldem w 2019 r. wystartowało kilka partii lewicowych, podczas gdy cztery lata wcześniej w konkurencji do siebie startowała koalicja ZL i partia Razem, SLD w każdej z grup uzyskało lepszy wynik niż zsumowane głosy na ZL i Razem. Największy przyrost wyborców partii lewicowych miał miejsce wśród osób z wykształceniem średnim i pomaturalnym. Porównując natomiast wyniki partii Korwin w 2015 r. w poszczególnych grupach do wyników Konfederacji cztery lata później, należy odnotować wzrost poparcia w każdej z nich. Najwięcej głosów dla partii przybyło wśród osób z wykształceniem licencjackim i wyższym.

Jeśli chodzi o grupy zawodowe, w 2019 r. właściciele lub współwłaściciele firm najchętniej głosowali na KO, podczas gdy cztery lata wcześniej w tej grupie nieznacznie wygrało PiS. Partie lewicowe pod szyldem SLD w ostatnich wyborach poprawiły swój wynik, Kukiz’15 i PSL pod szyldem PSL z kolei straciły. Konfederacja w porównaniu z wynikiem partii Korwin – zyskała. W przypadku dyrektorów, kierowników i specjalistów, PiS ponownie zajęło drugie miejsce, ustępując w 2015 r. PO, a w 2019 r. – KO. Trzecią siłą w tej grupie zostało SLD, zyskując w porównaniu do wyborów cztery lata wcześniej. Następnie PSL, tracąc,

Wykres 6. Poparcie dla partii politycznych w wyborach parlamentarnych 2015 roku według grup zawodowych

Wykres 7. Poparcie dla partii politycznych w wyborach parlamentarnych 2019 roku według grup zawodowych

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IPSOS.

oraz Konfederacja – zyskując. Pracownicy administracji i usług niezmiennie najchętniej głosowali na PiS, następnie na KO, SLD, PSL i Konfederację. Spośród czterech ostatnich, porównując wyniki z 2015 r., KO nieznacznie straciła, więcej natomiast straciło PSL, a SLD i Konfederacja – zyskały. Podobnie jak w 2015 r., cztery lata później PiS zdecydowanie wygrało w grupie rolników, poprawiając wynik aż o ponad 14 punktów procentowych, co przełożyło się na spadek poparcia dla pozostałych. Drugie miejsce zajęło PSL z gorszym niż poprzedni wynikiem, trzecie KO – również z niższym poparciem. Następnie SLD i Konfederacja, także odnotowując niższy wynik. Również robotnicy najchętniej wybierali PiS, a partia ta odnotowała w tej grupie wzrost poparcia o ponad 11 punktów procentowych. Druga, KO otrzymała mniej głosów niż sama PO cztery lata wcześniej. Również kolejne PSL i SLD odnotowały spadek poparcia w tej grupie, natomiast ostatnia Konfederacja – wzrost. Wśród bezrobotnych PiS również cieszy się najwyższym poparciem, które w ciągu czterech lat wzrosło o ponad 11 punktów procentowych. Tak jak w poprzednich grupach, zajmujące kolejne miejsca KO, PSL i SLD straciły względem wyników z 2015 r., a Konfederacja – zyskała. Do największej zmiany doszło w grupie studentów i uczniów, którzy w 2015 r. najchętniej wybierali PiS, które cztery lata później zajęło zaledwie trzecie miejsce. Zwyciężającym w tej grupie KO i SLD wzrosło poparcie względem poprzednich wyborów. Tym razem studenci i uczniowie mniej chętnie głosowali na Konfederację niż partię Korwin. Porównując natomiast wynik Kukiz'15 i PSL, startujących w ostatnich wyborach jako PSL, jako jednego podmiotu a dwóch z 2015 r. – stracił on najwięcej. Emeryci i renciści najchętniej głosowali znów na PiS, które zwiększyło swoją przewagę w tej grupie. KO otrzymała ponownie gorszy wynik niż sama PO cztery lata wcześniej, SLD uzyskało poparcie zbliżone do wyniku ZL i partii Razem z 2015 r., podobnie PSL do wyniku Kukiz'15 i PSL w tamtych wyborach. Poparcie dla Konfederacji wzrosło w porównaniu z wynikiem partii Korwin. Należy równocześnie zauważyć, że w praktycznie każdej z grup zawodowych znacznie zwiększyło się poparcie dla PiS, zmniejszyło się wśród dyrektorów oraz studentów. Równocześnie podkreślić trzeba, że w 2015 r. partia ta wygrywała z siedmiu na osiem grup zawodowych, cztery lata później – w pięciu, pozostając przy tym najpopularniejszym ugrupowaniem. Ma to związek również ze zmniejszeniem się liczby ugrupowań startujących w wyborach i rozłożeniem poparcia dla nich w 2015 roku.

Spośród cech demograficznych duże znaczenie ma również wielkość miejsca zamieszkania. Mieszkańcy wsi, tak jak w wyborach 2015 r., tak

również w 2019 zdecydowanie popierają PiS. Poparcie dla tej partii wzrosło z 46,8% do 56,4%. KO otrzymała mniej głosów niż sama PO cztery lata wcześniej – spadek z 21,7% do 19,9%. Porównując wynik Kukiz'15 i PSL z wynikiem PSL w 2019 – doszło do dużego spadku poparcia z 18,7% do 11,6%. Minimalnie wzrosło poparcie SLD względem wyniku ZL i Razem (z 7,5% do 7,8%). Konfederacja, w porównaniu z wynikiem Korwina, zyskała (z 4,3% do 6%). W małych miastach do 50 tys. mieszkańców wyborcy najchętniej popierają PiS. Także w tym przypadku odnotowano wyższe niż cztery lata wcześniej poparcie dla tej partii (z 37,4% do 41,7%). Druga KO miała niższy wynik niż PO i Nowoczesna w 2015 r. (z 31,8% do 28,8%), natomiast SLD zyskało w porównaniu do wyniku ZL i Razem 1,1 p.p. (z 11,6% do 12,7%). PSL uzyskało nieznacznie więcej głosów od samego Kukiz'15 w 2015 roku, ale łącznie ugrupowania te straciły z 14,2% na 9,9%. Konfederacja zyskała w porównaniu do Korwina znacznie bo z 3,6% do 6,4%. Również w średnich miastach od 51 do 200 tys. mieszkańców PiS jest najpopularniejszym wyborem. Także tutaj poparcie dla tej partii wzrosło z 36,2% do 38,5%. KO uzyskała wynik podobny do PO i Nowoczesnej w 2015 r. (32,5% do 32,3%), natomiast SLD lepszy niż Razem i ZL (12,2% do 14,2%). Również w tej grupie PSL otrzymało niższy wynik niż sam Kukiz'15 cztery lata wcześniej (spadek z 13,2% do 7,1%). Konfederacja odnotowała wzrost poparcia z 5,0% do 6,9%. W dużych miastach od 201 do 500 tys. mieszkańców wygrywa KO, a poparcie dla tego ugrupowania nie zmieniło się (39,0% do 39,1%). Stabilizację zanotowało też PiS (32,0% do 32,6%). Lepszy niż w 2015 r. wynik uzyskało SLD (12,8% do 14,9%). W tej grupie zwiększył się również elektorat Konfederacji z 5,7% do 7,5%. Ponownie wynik PSL jest niższy od wyniku samego Kukiz'15 cztery lata wcześniej (9,9% do 5,3%). W największych miastach KO zmobilizowała zarówno elektorat PO jak i Nowoczesnej – mimo wyniku niewiele niższego niż obu tych partii w 2015 r. – zdecydowania wygrała z PiS (zmiana z 41,8% do 40,7%). Miasta powyżej 500 tys. mieszkańców to jedyna grupa, w której PiS straciło z 28,6% do 27,1%. Znacznie lepszy wynik niż przed czterema laty Razem i ZL odnotowało SLD (z 14,0% na 19,9%). Równocześnie wzrosło poparcie dla Konfederacji względem wyniku partii Korwin (z 5,2% do 6,1%). Także w tym przypadku poparcie dla PSL było niższe niż dla samego Kukiz'15 w 2015 (z 7,4% do 5,6%) i konsumowało przede wszystkim spadek poparcia dla Pawła Kukiza i jego ugrupowania.

Przeptyw elektoratów w wyborach parlamentarnych 2019 w porównaniu do wyborów do PE 2019 oraz wyborów parlamentarnych i prezydenckich 2015

Wyborcy Polskiego Stronnictwa Ludowego (Koalicji Polskiej)

Jeśli chodzi o Polskie Stronnictwo Ludowe, to należy zauważyć, że PSL w wyborach parlamentarnych 2019 startowało razem z Kukiz'15 jako PSL – Koalicja Polska, natomiast w wyborach do Parlamentu Europejskiego kilka miesięcy wcześniej – razem z PO, SLD, Nowoczesną i Zielonymi – jako Koalicja Europejska. W wyborach parlamentarnych w 2015 r. PSL startowało jako samodzielny komitet wyborczy. Z osób, które w maju 2019 r. oddały głos na KE, w październiku zdecydowana większość zagłosowała na KO (71,5%) oraz SLD (13,4%). PSL uzyskało zaledwie 11,9% głosów oddanych kilka miesięcy wcześniej na KE. Poza tym wyborcy KE przepłynęli do PiS (1,4%), Konfederacji (1,2%) oraz pozostałych ugrupowań (0,6%). PSL zyskało przede wszystkim głosy osób, które w wyborach do PE popierały Kukiz'15 – 33,9% oraz inne partie i ugrupowania – 26,1%. Częściowo odebrało elektorat Wiosny (9,1%), Lewicy Razem (7,6%), Konfederacji (7,1%), natomiast najmniej PiS (2,6%). Spośród osób, które nie głosowały w wyborach do PE, tym razem na PSL zagłosowało 13,7%.

W wyborach parlamentarnych 2019 na PSL zagłosowało 6,1% wyborców, którzy w 2015 r. w wyborach prezydenckich oddali głos na popieranego przez PiS Andrzeja Dudę. 10,9% z osób głosujących w tamtym wyborach na popieranego przez PO Bronisława Komorowskiego w tym roku zagłosowało na PSL. Spośród osób, które nie głosowały w wyborach prezydenckich, na PSL głos w październiku 2019 r. oddało 11,8%.

W porównaniu do wyborów 2015, w 2019 PSL straciło ponad 30% poparcia na rzecz innych partii: 10% na SLD, 9% na KO, 8,9% na PiS, 2,7% na Konfederację i 1% na rzecz innych ugrupowań. Należy jednak zauważyć, że w 2015 r. PSL i Kukiz'15 startowały niezależnie, były więc wzajemnie dla siebie konkurencją. Elektorat Kukiz'15 dość równomiernie podzielił się w 2019 r.: 23,9% wyborców odpłynęło do Konfederacji, 22,2% do PiS, a 21,9% właśnie do PSL. 16,1% zagłosowało natomiast na KO, 12,2% na SLD, a 3,7% na inne ugrupowania. W październiku 2019 PSL przyciągnęło 13,1% osób, które w wyborach parlamentarnych w 2015 r. oddały głos na inne ugrupowania, 10,3% na Razem, 8,7% na Nowoczesną, 8,5% na PO, 6,8% na Korwina, 6% na Lewicę. Najmniejszy

przeptyw nastąpił z PiS – 3,6% PSL zmobilizowało również co dziesiątego Polaka (10,6%), który nie oddał głosu w wyborach 2015 r.

Spośród wszystkich głosujących pod kątem kategorii wiekowej, PSL najwyższym poparciem cieszy się w grupie 30–39 lat – 10,5%. W pozostałych grupach poparcie jest zbliżone: w grupie 40–49 lat – 9,9%, 18–29 lat – 9,7%, 50–59 lat – 9,4%. Najmniej na PSL głosuje osób najstarszych – w wieku 60 i więcej lat – 6,9%. Na partię zagłosowało nieznacznie więcej mężczyzn (95%) niż kobiet (8,7%). Również pod kątem wykształcenia poparcie dla PSL w wyborach parlamentarnych w 2019 r. rozkłada się równomiernie. Wyborców o wykształceniu podstawowym oddało na partię 9,3%, 9,6% z wykształceniem zawodowym, 8,9% ze średnim i pomaturalnym oraz 9% z wyższym. Jeśli chodzi o grupy zawodowe, największym poparciem PSL cieszy się wśród rolników – 16,5%, a najmniejszym wśród emerytów i rencistów – 6,4%. Głos na PSL oddał prawie co dziesiąty pracownik innego niż wskazane w sondażu zawodu (9,8%), pracownik administracji lub usług (9,7%) i robotnik (9,5%). Poza tym na PSL głosowało w ostatnich wyborach 11% bezrobotnych, 9,4% właścicieli lub współwłaścicieli firm oraz 8,6% osób na stanowisku dyrektora, kierownika lub specjalisty. Na partię zagłosowało 11,6% mieszkańców wsi, 9,9% miast do 50 tys., 7,1% miast 51–200 tys. mieszkańców, 5,6% miast powyżej 500 tys. i 5,3% miast 201–500 tys.

PSL na skutek koalicji z Kukiz'15 opiera się przede wszystkim na elektoracie tego ugrupowania oraz mniejszych partii i ugrupowań. Elektorat jest równomiernie rozłożony, zarówno jeśli chodzi o wiek i wykształcenie. Największym poparciem ze wszystkich grup zawodowych cieszy się wśród rolników, a co za tym idzie – mieszkańców wsi.

Wyborcy Prawa i Sprawiedliwości

W porównaniu z wyborami do Parlamentu Europejskiego w maju 2019 roku najwierniejszy elektorat miało PiS. Na to ugrupowanie w październiku zagłosowało ponownie aż 94,4% wyborców. Zaledwie 2,6% osób, które w maju oddało głos na PiS kilka miesięcy później zagłosowało na PSL, 1,2% – na KO, a 1% na Konfederację. Tylko 0,6% zmieniło preferencje z PiS na SLD, a 0,2% na inne ugrupowanie. Ponadto należy zauważyć, że równocześnie PiS przyciągnął w październiku co piątego wyborcę, który w maju zagłosował na Kukiz'15 – 20,5%, co dziesiątego wyborcę innej partii lub ugrupowania – 10,8%, 7,6% wyborców Konfederacji z maja, 3,2% wyborców Wiosny, 2,6% zwolenników Lewicy Razem, a najmniej KO – 1,4%. Ze wszystkich osób, które nie głosowały w maju

2019 r., 27,6% zdecydowało się zagłosować na PiS w wyborach parlamentarnych.

W październikowych wyborach na PiS zagłosowało 79,9% wyborców, którzy w 2015 r. w wyborach prezydenckich oddali głos na popieranego przez PiS Andrzeja Dudę. Za ledwie 2,7% z osób głosujących w tamtym wyborach na popieranego przez PO Bronisława Komorowskiego w tym roku zagłosowało na PiS. Spośród osób, które nie głosowały w wyborach prezydenckich, na PiS głos w październiku 2019 r. oddało 20,1%.

Również w porównaniu z wyborami parlamentarnymi 2015 PiS ma najwierniejszy elektorat – ponownie na tę partię głos oddało cztery lata później 90,4% wyborców. 3,6% elektoratu PiS sprzed czterech lat zagłosowało w 2019 roku na PSL, 2,3% – na Konfederację, 2,2% – na KO, a jedynie 1,2% – na SLD. 0,3% wyborców PiS z 2015 zagłosowało cztery lata później na inne niż główne komitety ugrupowania. Podobnie jak w przypadku porównania z wyborami do PE w 2019, w wyborach parlamentarnych 2019 PiS przejęło ponad co piątego wyborcę Kukiz'15 – 22,2%. 16,6% osób, które w 2015 r. głosowały na inne ugrupowania, zdecydowały się cztery lata później poprzeć PiS. Mniej więcej podobna liczba wyborców PSL i Partii Korwin z 2015 r. zagłosowała w 2019 r. na PiS – kolejno 8,9% i 8,3%. Przepływ elektoratu z partii lewicowych i liberalnych był już znacznie mniejszy: z Razem – 5,7%, z Nowoczesnej – 4,4%, z PO – 3,7%, a z Lewicy – 2,5%.

Poparcie dla PiS wśród poszczególnych grup wiekowych rośnie w zależności od wieku. Najmniejszy elektorat partia ma w grupie 18–29 lat – 26,3%, a najwyższy w grupie 60 i więcej lat – 55,8%. W grupie 30–39 lat PiS odnotował poparcie rządu 36,9%, 40–49 lat – 41%, 50–59 lat – 51,2%. Co warto odnotować – PiS zdecydowanie wygrał we wszystkich grupach wiekowych. Poparcie dla PiS wśród kobiet i mężczyzn jest podobne – kolejno: 43,1% i 44,2%. Jeśli chodzi o wykształcenie, PiS wygrało w trzech z czterech kategorii: wśród wyborców z wykształceniem podstawowym uzyskało 63,3%, zasadniczym zawodowym 64%, średnim i pomaturalnym – 45,6%. Spośród wyborców o wykształceniu licencjackim i wyższym PiS przegrało jedynie, z KO, która uzyskała 36,6%, a PiS – 30,1%. Spośród dziewięciu ramowych, ujętych w sondażu, grup zawodowych PiS zwyciężyło w sześciu: wśród rolników (67,7%), emerytów i rencistów (56,9%), robotników (58%), bezrobotnych (56,1%), pracowników innych zawodów (42,1%) oraz pracowników administracji i usług (38,8%). Mniejszy niż KO wynik PiS uzyskało wśród właścicieli lub współwłaścicieli firm (29,8% PiS, KO – 38,8%), dyrektorów, kierowników i specjalistów (PiS – 26,8%, KO – 39,6%) oraz studentów i uczniów (PiS – 22,4%, KO – 25,1%).

PiS zdecydowanie wygrywa na wsiach (56,4%) i w mniejszych ośrodkach miejskich: miastach do 50 tys. mieszkańców (41,7%) oraz z ludnością 51–200 tys. (38,5%). W dużych miastach – 201–500 tys. mieszkańców – ustępuje KO (39,1%) przy poparciu 32,6%. Podobnie jest w miastach powyżej 500 tys. mieszkańców, gdzie KO zdobywa 40,7% głosów, a PiS 27,1%.

Prawo i Sprawiedliwość ma najbardziej oddany i zmobilizowany elektorat. Po wyborach parlamentarnych w 2015 r. zyskało co piątego wyborcę Kukiz'15, znaczną część zwolenników Korwina i Razem, a także elektoraty innych ugrupowań niż komitety ogólnopolskie. Co znamienne, partia wygrała wybory we wszystkich grupach wiekowych i większości grup zawodowych. PiS jest ugrupowaniem, które najczęściej wybierają mieszkańcy wsi i mniejszych miast. Na partię głosuje nieznacznie więcej mężczyzn niż kobiet.

Wyborcy Sojuszu Lewicy Demokratycznej (Lewicy Razem)

Na wstępie należy wspomnieć, że w wyborach do PE w maju 2019 r. niezależnie od siebie startowały: partia Wiosna, komitet Lewica Razem tworzony przez Partię Razem, Unię Pracy i Ruch Sprawiedliwości Społecznej, oraz SLD w ramach koalicji Europejskiej. W wyborach parlamentarnych SLD, Lewica Razem, Wiosna, Polska Partia Socjalistyczna oraz Twój Ruch startowały pod szyldem SLD, nie tworząc komitetu wyborczego. W wyborach parlamentarnych SLD przyciągnęło przede wszystkim osoby, które w maju 2019 r. zagłosowały na Lewicę Razem – 75,1%. Drugą siłą napędową był elektorat Wiosny – 56,6%. KO natomiast SLD odebrało 13,4% wyborców z maja. 12,4% wyborców, którzy w maju poparli inne ugrupowania, w październiku zagłosowali właśnie na SLD. Głos na tę partię oddało także 8,4% wyborców Kukiz'15, 2,1% Konfederacji i 0,6% wyborców PiS. Ze wszystkich osób, które nie oddały w maju 2019 r. głosu na żadną partię, 17,4% zdecydowało się zagłosować na SLD w wyborach parlamentarnych.

W wyborach parlamentarnych 2019 na SLD zagłosowało 3% wyborców, którzy w 2015 r. w wyborach prezydenckich oddali głos na popieranego przez PiS Andrzeja Dudę. 22% z osób głosujących w tamtym wyborach na popieranego przez PO Bronisława Komorowskiego w tym roku zagłosowało na SLD. Spośród osób, które nie głosowały w wyborach prezydenckich, na SLD głos w październiku 2019 r. oddało 22,2%.

W wyborach parlamentarnych 2015 roku SLD, podobnie jak w wyborach do PE w 2019 r., nie startował samodzielnie, ale jako komitet wybor-

czy Zjednoczona Lewica (dalej Lewica), w skład której weszły: SLD, Twój Ruch, Polska Partia Socjalistyczna, Unia Pracy oraz Zieloni. Niezależnie startowała również partia Razem, która w wyborach w 2015 r., odbierając elektorat koalicji ZL, spowodowała, że żadna lewicowa partia nie miała swojej reprezentacji w VII kadencji Sejmu. W 2019 r. na potrzeby wyborów parlamentarnych SLD, Lewica Razem, Wiosna, Polska Partia Socjalistyczna oraz Twój Ruch startowały pod szyldem SLD, nie tworząc komitetu wyborczego. W wyborach parlamentarnych w 2019 r., co naturalne, SLD zyskało przede wszystkim głosy osób, które cztery lata wcześniej poparły Lewicę – 71,4%, Razem – 55,5%, ale również Nowoczesną – 27,5%. Pozostały elektorat SLD w 2019 r. tworzyli wyborcy: PO (16,1%), innych partii i ugrupowań (13,9%), Kukiz'15 (12,2%), PSL (10%), Korwina (6,5%) oraz PiS (1,2%) z 2015 roku. SLD zmobilizowało w październiku 2019 r. co piątego Polaka, który nie głosował w 2015 r. – 22,1%.

SLD, spośród wszystkich grup wiekowych, największe poparcie ma u najmłodszych wyborców – 18,4%, a najniższe w grupie 50–59 lat – 9,5%. Podobne poparcie ma wśród osób w wieku 30–39 lat (12,9%) i 40–49 lat (12,1%). Partię poparł też co dziesiąty Polak w wieku 60 lub więcej lat – 10,4%. Partię poparło w październiku więcej kobiet (13,1%) niż mężczyzn (11,6%). Pod kątem wykształcenia SLD ma największe poparcie wśród osób z wykształceniem licencjackim i wyższym (15,9%), średnim i pomaturalnym (12,2%) i podstawowym (8,1%). Najmniej na partię zagłosowało osób z wykształceniem zasadniczym zawodowym (5,9%).

Prawie co czwarty spośród wszystkich głosujących w październiku 2019 r. uczniów i studentów zagłosował na SLD – 24,3%. Głos na partię oddało również 15,9% dyrektorów, kierowników i specjalistów, 13,7% pracowników administracji i usług, 12,5% osób wykonujących inny niż wskazane w sondażu zawód, 12,4% właścicieli lub współwłaścicieli firm, co dziesiąty rencista – 10,7%, 7,8% bezrobotnych, 7,3% robotników i zaledwie 3,7% rolników. W zależności od wielkości miejsca zamieszkania – im większy ośrodek, tym większe poparcie dla SLD. Najmniejszy elektorat partia ma na wsi – 7,8%, a największy w miastach powyżej 500 tys., gdzie głos na nią oddał prawie co piąty mieszkaniec takich ośrodków – 19,9%. W miastach do 50 tys. SLD ma poparcie rzędu 12,7%, 51–200 tys. – 14,2%, a w miastach 201–500 tys. – 14,9%.

Partie lewicowe startujące w 2019 r. pod szyldem SLD zmobilizowały elektorat tych partii z poprzednich wyborów. SLD przyciągnęło też dość dużą liczbę wyborców, którzy do tej pory nie głosowali. Należy zauważyć, że na partię głosował prawie co czwarty uczeń i student i co piąty miesz-

kaniec największych miast oraz prawie co piąty Polak w wieku 18–29 lat. Na SLD częściej głosują kobiety niż mężczyźni. Najliczniejsze grono zwolenników partia ma wśród osób z wyższym wykształceniem.

Wyborcy Konfederacji

W wyborach parlamentarnych 2019 na Konfederację zagłosowało trzech na czterech wyborców tej partii z wyborów do PE w maju 2019 – 75,6%. Najwięcej względem majowych wyborów Konfederacja straciła na rzecz PiS – 7,6%, PSL – 7,1%, KO – 6%, a także SLD – 2,1% i innych partii – 1,6%. Konfederacja w październiku przyciągnęła sporą część wyborców, którzy w maju oddali głos na Kukiz'15 – 17,2%. Co dziesiąty wyborca innych niż wskazane w sondażu partii oddał głos na Konfederację – 10,1%. Znacznie mniej elektoratu przepłynęło z Wiosny (2,7%), Lewicy Razem (1,8%), KO (1,2%) i PiS (1%). Spośród osób, które nie głosowały w wyborach do PE w maju 2019 r., w październiku Konfederacja przyciągnęła do urny co dziesiątą – 10,8%. W październikowych wyborach na Konfederację zagłosowało 5,5% wyborców, którzy w 2015 r. w wyborach prezydenckich oddali głos na popieranego przez PiS Andrzeja Dudę. 2,7% z osób głosujących w tamtym wyborach na popieranego przez PO Bronisława Komorowskiego w tym roku zagłosowało na Konfederację. Spośród osób, które nie głosowały w wyborach prezydenckich, na Konfederację głos w październiku 2019 r. oddało 16,8%.

Konfederacja w porównaniu do wyborów parlamentarnych 2015, w październiku 2019 r. pozyskała najwięcej głosów osób, które cztery lata wcześniej głosowały na partię Korwin – 65,8%. Odebrała ona prawie co czwartego wyborcę Kukiz'15 – 23,9% i ponad co dziesiątego zwolennika innych niż ujęte w sondażu partii i ugrupowań – 12,4%. Znacznie mniejszy przepływ wyborców miał miejsce w przypadku Wiosny – 4,9%, PSL – 2,7%, PiS – 2,3% i PO – 2,2%. Najmniej, bo zaledwie 1,5% osób, które oddały w 2015 r. głos na Lewicę, cztery lata później zagłosowało na Konfederację. Konfederacja zmobilizowała do pójścia do urn w październiku 2019 r. 14,9% osób, które nie głosowały w wyborach 2015.

Jeśli chodzi o poparcie w poszczególnych grupach wiekowych, na Konfederację zagłosował prawie co piąty wyborca w wieku 18–29 lat – 19,7%. To trzeci najlepszy wynik w tej grupie wiekowej, po PiS i KO. Najniższe poparcie partia ma wśród osób najstarszych – w wieku 60 i więcej lat – 1,1%. Wśród osób w wieku 30–39 lat poparcie wynosi 8,2%, 40–49 lat – 4,1%, a 50–59 – 2,8%. Na Konfederację głosuje ponad dwa razy więcej mężczyzn niż kobiet, kolejno: 8,9% i 4,1%. Podobnie jak SLD,

Konfederacja najwyższe poparcie ma wśród wyborców o wykształceniu licencjackim i wyższym – 7,1%, a najniższe wśród osób o wykształceniu zasadniczym zawodowym – 3,7%. U osób z wykształceniem podstawowym oraz średnim i pomaturalnym poparcie dla Konfederacji jest zbliżone – kolejno 6,5% i 6,8%. Pod kątem grup zawodowych Konfederacja ma najwięcej zwolenników wśród uczniów i studentów – na partię tę zagłosowało 17,5% ogółu tychże głosujących – oraz właścicieli i współwłaścicieli firm – 8,6%, a także dyrektorów, kierowników i specjalistów oraz przedstawicieli innych niż ujęte w sondażu zawodów – po 8%. Spośród ogółu konkretnych grup zawodowych na Konfederację zagłosowało 7,3% robotników, 6,8% bezrobotnych, 6,4% pracowników administracji i usług, 3,4% rolników i zaledwie 1,1% emerytów i rencistów. Jeśli chodzi o miejsce zamieszkania, na partię głos oddało 7,5% mieszkańców miast 201–500 tys. mieszkańców. W pozostałych ośrodkach poparcie było zbliżone – w miastach 51–200 tys. 6,9%, miastach powyżej 50 tys. – 6,4%, powyżej 500 tys. – 6,1%, a na wsi – 6%.

Konfederacja jest partią o raczej stałym elektoracie, spore poparcie pozyskała od byłych wyborców Kukiz'15 i innych niż ujęte w sondażu ugrupowań. Najwyższe poparcie spośród grup wiekowych ma wśród najmłodszych, a ze względu na grupy zawodowe – uczniów i studentów. Na partię głosuje dwukrotnie więcej mężczyzn niż kobiet. W zależności od miejsca zamieszkania, elektorat rozłożony jest równomiernie.

Wyborcy Koalicji Obywatelskiej

Koalicję Obywatelską w październiku 2019 r. tworzyły Platforma Obywatelska i Nowoczesna. Natomiast w maju 2019 r. w wyborach startowała Koalicja Europejska, w skład której wchodziły, poza PO i Nowoczesną, PSL, SLD i Zieloni. W porównaniu do wyborów do PE w 2019 r., KO przyciągnęła przede wszystkim osoby, które zagłosowały na Koalicję Europejską – 71,5% KO straciła w październiku najwięcej głosów na rzecz SLD – 13,4% oraz PSL – 11,9%. Nieznacznie przepłynął elektorat z KO do PiS – 1,4%, Konfederacji – 1,2% i innych nieujętych w sondażu partii – 0,6%. Zestawiając dane z maja i października 2019 r., KO zyskała najwięcej wśród osób, które w maju głosowały na Wiosnę – 27,3% oraz inne ugrupowania – 26,8%. Częściowo pozyskała też głosy wyborców Kukiz'15 – 15,6%, Lewicy Razem – 12,3%, Konfederacji – 6%, natomiast z PiS zaledwie 1,2%. KO przyciągnęła najwięcej, ze wszystkich komitetów startujących w wyborach parlamentarnych 2019, z osób, które nie głosowały w wyborach do PE – aż 28,3%.

W wyborach parlamentarnych 2019 na KO zagłosowało 4,8% wyborców, którzy w 2015 r. w wyborach prezydenckich oddali głos na popieranego przez PiS Andrzeja Dudę. 60,9% z osób głosujących w tamtym wyborach na popieranego przez PO Bronisława Komorowskiego w tym roku zagłosowało na KO. Spośród osób, które nie głosowały w wyborach prezydenckich, na KO głos w październiku 2019 r. oddało najwięcej – 27%. W październiku 2019 r. na KO zagłosowało 68,8% osób, które cztery lata wcześniej oddały swój głos na PO, w następnej kolejności byli to wyborcy Nowoczesnej – 53,7% oraz Razem – 22,8%. Na wynik w 2019 r. złożyły się też głosy osób, które odpłynęły z innych niż uwzględnione w sondażu partii (26,9%), Lewicy (18%), Kukiz'15 (16,1%), partii Korwin (10,1%), PSL (9%). Również w tym wypadku KO pozyskała najmniej wyborców PiS – 2,2%. Na KO zagłosowało 27,2% z wszystkich osób, które nie brały udziału w wyborach parlamentarnych 2015.

Elektorat KO rozkłada się dość równomiernie, jeśli chodzi o grupy wiekowe. Największe poparcie koalicja ma w grupie wiekowej 40–49 lat – 31,8%, a najniższe wśród najmłodszych wyborców – 18–29 lat – 24,3%. Z osób w przedziale 30–39 lat na KO głos oddało 29,9%, 50–59 lat – 26,3%, a u osób w wieku 60 i więcej lat poparcie wynosi 25,2%. Podobnie jak w przypadku SLD, na KO częściej głosują kobiety (29,9% głosujących) niż mężczyźni (24,7%). Im wyższe wykształcenie, tym wyższe poparcie dla KO: z głosujących w 2019 r. osób z wykształceniem podstawowym zaledwie 12% oddało głos na KO, z zasadniczym zawodowym – 15,8%, ze średnim i pomaturalnym – 25,5%, a z licencjackim i wyższym – 36,6%. KO była najczęściej wybierana wśród dyrektorów, kierowników i specjalistów (39,6%), a także właścicieli i współwłaścicieli firm (38,8%) oraz uczniów i studentów (25,1%) – w tych grupach zawodowych wygrała z PiS. Wysokie poparcie – 30% – KO zanotowała wśród pracowników administracji i usług. 26,1% osób pracujących w innym niż wskazane w sondażu zawodzie zagłosowało na KO, podobny wynik odnotowano wśród emerytów i rencistów – 24,4%. Poparcie dla KO wśród bezrobotnych i robotników różniła jedna dziesiąta punktu procentowego – było to kolejno 16,8% i 16,7%. Z grona głosujących rolników KO otrzymała najmniej – 7,9%. Jeśli chodzi o miejsce zamieszkania, KO zdecydowanie wygrała z PiS w największych miastach – w tych 201–500 tys. mieszkańców zdobyła 39,1% głosów, a w tych powyżej 500 tys. – 40,7%. Najmniej głosów KO otrzymała na wsiach, gdzie głosowało na nią 16,9% wyborców. W miastach do 50 tys. mieszkańców głos na koalicję oddało 28,2% wszystkich tam głosujących, a w 50–200 tys. – 32,2%.

Na KO głosowały przede wszystkim osoby, które w poprzednich latach popierały partie liberalne i lewicowe – PO, Nowoczesną, Wiosnę, Lewicę, Razem, a także inne nieuwzględnione w sondażu partii. Największym poparciem KO cieszy się w dużych miastach i wśród ludzi o wyższym wykształceniu i na stanowiskach menadżerskich. Elektorat pod kątem wieku jest dość równomiernie rozłożony.

Wnioski

W ostatnich latach doszło do wielu intensywnych zmian pod kątem wielkości i struktury poparcia dla poszczególnych partii. Jedyne ugrupowanie, którego *de facto* to zjawisko nie obejmowało, to PiS. To ta partia posiada przede wszystkim niezwykle wierny elektorat (w porównaniu do wyborów do PE 2019, do urn w październiku poszło aż 94,4% wyborców, którzy w maju głosowali na PiS, a do wyborów parlamentarnych – 90,4%). Zjawisko „przeptywania” wyborców PiS do innych partii jest znikome. PiS czerpie natomiast z elektoratów innych ugrupowań, a najbardziej Polskiego Stronnictwa Ludowego. Zyskało również w ciągu ostatnich lat i wyborów w prawie wszystkich grupach socjodemograficznych analizowanych w artykule. Można postawić tezę, że PiS stało się partią masową.

O największej przegranej mówić można przede wszystkim w kontekście KO, która, składając się z PO i Nowoczesnej, uzyskała zdecydowanie gorszy wynik niż obie te partie cztery lata wcześniej. Mimo zwycięstwa w największych miastach, które równocześnie były najbardziej zmobilizowane, na KO zagłosowało niewiele więcej wyborców niż co czwarty.

Jednym z powodów złego wyniku KO jest pojawienie się w ostatnich latach na polskiej scenie politycznej nowych partii lewicowych, które okazały się być atrakcyjne dla elektoratu liberalnego. Widać to na dobrym wyniku SLD, które powróciło do parlamentu po czterech latach przerwy.

Co istotne, w 2015 r. powodem złego wyniku Sojuszu było pojawienie się nowej lewicowej partii – Razem, która nie weszła wtedy w koalicję ZL z innymi podobnymi światopoglądowo ugrupowaniami, odbierając jej przy tym głosy, co ostatecznie doprowadziło do tego, że Zjednoczona Lewica przekroczyła progu wyborczego, a elektorat lewicowy nie miał swoich przedstawicieli w parlamencie pierwszy raz od 1989 roku. Duży wpływ na wynik SLD miały również głosy ludzi młodych.

Kukiz'15, startując razem z PSL pod sztandarem Stronnictwa, udało się wprowadzić swoich przedstawicieli do parlamentu, jednak w porów-

naniu z wyborami do PE w 2019 i parlamentarnymi w 2015, nastąpił znaczny odływ wyborców tego podmiotu do innych partii (szczególnie do PiS i Konfederacji). Spośród wyborców Kukiz'15 w tych pierwszych wyborach, zaledwie co trzeci oddał w październiku 2019 r. głos na PSL.

Wynik Konfederacji i wejście tego ugrupowania świadczy o jej dużym potencjale pozyskiwania wyborców, szczególnie tych młodszych oraz mężczyzn. Jest to duża zmiana, ponieważ do tej pory partie skrajne w polskim systemie politycznym bardzo rzadko wchodziły do parlamentu.

Bibliografia

- R. Herbut, *Elektorat*, [w:] A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii*, Wrocław 1999.
- W. Jednaka, *Zachowania wyborcze*, [w:] A. Antoszewski, W. Herbut (red.), *Encyklopedia politologii*, t. 3, Kraków 1999.
- S.M. Lipset, S. Rokkan, *Osie podziałów, systemy partyjne oraz afiliacje wyborców*, [w:] J. Szczupaczyński (red.), *Elity, demokracja, wybory*, Warszawa 1993.
- E.M. Marciniak, *Caprari i Zimbarda koncepcja dopasowania preferencji politycznych. Praktyczne implikacje*, «Studia Politologiczne» 2011, vol. 22.
- M. Potz, *Czy wybory umożliwiają artykulację preferencji politycznych?*, «Studia Politologiczne» 2011, vol. 37.
- J. Ziółkowski, *Partycypacja polityczna/uczestnictwo polityczne*, [w:] M. Karwat, J. Ziółkowski (red.), *Leksykon pojęć politologicznych*, Warszawa 2013.